Buitenland

Christian Lindner, leider van de FDP

Duitse liberalen, op zoek naar meer of juist minder profiel?

door Fleur de Beaufort

De Duitse liberalen regeren sinds eind 2021 in een zogenaamde *Ampel-Koalition*, verwijzend naar de kleuren van een verkeerslicht, rood (de sociaal-democratische SDP), geel (de liberale FDP) en groen (die Grünen) onder leiding van SPD'er Olaf Scholz. Vooralsnog lijken de liberalen in deze 'linkse' coalitie zoekende naar het juiste profiel. Naast de landelijke verkiezingen voor de *Bundestag* zijn in Duitsland de deelstaatverkiezingen voor de verschillende *Landtagen* doorgaans een graadmeter voor de politieke machtsverdeling in het land. De Duitse deelstaten hebben niet alleen relatief veel autonomie binnen hun eigen grenzen, maar ook via de Bondsraad – de landelijke vertegenwoordiging van de deelstaten – die samen met de *Bundestag* het Duitse parlement vormt. Sinds hun regeringsdeelname op landelijk niveau verliezen de liberalen verkiezing na verkiezing op deelstaatniveau.

Het begon in maart in de deelstaat Saarland waar de liberalen maar liefst tien procentpunt inleverden en niet boven de kiesdrempel van vijf procent wisten uit te komen, waardoor ze in deze deelstaat de komende periode niet vertegenwoor-

digd zijn. In Sleeswijk-Holstein verloren de liberalen in mei van dit jaar ruim vijf procentpunt, maar bleven wel boven de kiesdrempel. Het liberale verlies betekende wel dat coalitiepartners CDU en Groenen in de deelstaat ook zonder hun partner FDP door konden regeren. Een week later verdwenen de liberalen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen eveneens uit de regering. Het verlies van bijna zeven procentpunt maakte dat de liberalen maar nipt boven de kiesdrempel uitkwamen. Het verlies in Nedersaksen bij de verkiezingen van oktober was met bijna drie procentpunt weliswaar minder dramatisch, doch betekende voor de liberalen ook hier dat zij de kiesdrempel net niet haalden en tot de volgende verkiezingen uit de *Landtag* verdwijnen (Duitslandinstituut).

Al bij het eerste verlies in maart maakte de liberale partijleiding duidelijk dat het zaak was nu zo snel mogelijk het 'liberale *Profil*' van de partij aan te scherpen. De verliezen in mei toonden, aldus de partijleiding, de noodzaak nu echt het 'liberale *Handschrift*' in de landelijke coalitie naar voren te laten komen. Ook in oktober werd de slechte uitslag aangegrepen om de liberalen op te roepen nu eindelijk hun '*Positionslichter*' aan te zetten (Pausch 2022). De partijleiding lijkt ervan overtuigd dat de verkiezingsverliezen het gevolg zijn van een gebrek aan liberaal profiel op landelijk niveau, mogelijk veroorzaakt door het feit dat de liberalen in de *Ampel-Koalition* steeds het onderspit zouden delven tegenover de SPD en de Groenen. Is deze observatie terecht?

Königsmacher met twee gezichten

Van oudsher golden de liberalen in Duitsland als zogenaamde *Königsmacher* in het naoorlogse partijpolitieke systeem. Hoewel relatief bescheiden in omvang, zowel voor wat betreft het ledental als voor wat betreft de electorale resultaten, bezorgde de FDP sinds haar oprichting in december 1948 doorgaans één van de twee grote partijen de parlementaire meerderheid (Kirchner en Broughton 1988, 66). Op een enkele keer oppositie voeren na werd afwisselend geregeerd met de christen-democratische CDU/CSU en de sociaal-democratische SDP waarbij intern steeds de discussie werd gevoerd of de FDP zich meer aan de rechterzijde of juist meer richting centrumlinks zou moeten positioneren. In de geschiedenis van de partij zijn verschillende periodes aan te wijzen waarin bewust een fundamentele koerswijziging werd ingezet. Deze koerswijzigingen waren soms resultaat van verkiezingsuitslagen en dan weer afhankelijk van politieke leiders of de resultante van een intern debat.

Reeds voor de oprichting van de FDP was het Duitse liberalisme grofweg verdeeld in twee kampen, die voor de Tweede Wereldoorlog in zelfstandige partijen vertegenwoordigd waren. De National-liberale stroming was tot 1918 verenigd in de Nationalliberale Partei (NLP) en daarna in de Deutsche Volkspartei (DVP) en gold als de rechterflank van het Duitse liberalisme. National-liberalen maakten zich sterk voor de individuele vrijheid, nationale soevereiniteit en eenheid (in Duitsland was de natievorming in de 19e eeuw nog niet voltooid, zoals in andere Eu-

ropese landen). De links-liberale stroming – ook wel *Fortschritts-liberalismus* – was achtereenvolgens verenigd in de Deutsche Fortschrittspartei (DFP of 'Fortschritt'), de Deutsche Freisinnige Partei (DFP) en de Deutsche Demokratische Partei (DDP). Deze stroming begon in de 19e eeuw te zoeken naar een antwoord op het 'sociale vraagstuk' en raakte begin 20e eeuw in toenemende mate ervan overtuigd dat ingrijpen in het economische leven soms onvermijdelijk was voor sociale rechtvaardigheid. *Fortschritts*-liberalen neigden bovendien naar pacifisme (Fenske 2019).

Met de oprichting van de FDP werd juist beoogd de verschillen binnen het Duitse liberalisme te overbruggen. Daarbij werd bovendien gezocht naar een positionering die zou voorkomen dat de FDP te veel in de schaduw van de CDU/CSU zou staan, iets wat met name lukte doordat de liberalen nadrukkelijk afstand tot de kerk hielden (Decker 2021). In de eerste jaren stapte de FDP in een coalitie met CDU/CSU en de meer conservatieve Deutsche Partei (DP) onder leiding van Konrad Adenauer. In die tijd leverde de FDP in persoon van Theodor Heuss ook de eerste Bondspresident. De liberalen presenteerden zich als seculier en als voorstander van de vrije markt, in tegenstelling tot hun coalitiepartner CDU/CSU die zich op voorstaan van Ludwig Erhard nadrukkelijk(er) inzette voor een sociale markteconomie als middenweg tussen het kapitalisme en socialisme.[1]

Na de verkiezingen van 1965 liepen de coalitiebesprekingen tussen liberalen en christen-democraten stuk op belastingverhogingen, als gevolg waarvan CDU/CSU uiteindelijk met de SPD een zogenaamde *Grosse Koalition* vormde. Voor de liberalen betekende dit de kans tot herijking in de oppositie (Doering 2006). Onder leiding van onder meer Walter Scheel en Hans-Dietrich Genscher positioneerde de FDP zich geleidelijk nadrukkelijker als middenpartij, waardoor niet langer CDU/CSU de voorkeurspartner voor politieke samenwerking was, maar ook de SPD in beeld kwam. Onderwijs werd voor de liberalen in deze periode een belangrijk thema, maar met name de liberale herbezinning op de houding ten aanzien van het Oostblok opende het gesprek met de SPD. Na de verkiezingen van 1969 werd de eerste sociaal-liberale coalitie gevormd met de SPD en gaven Bondskanselier Willy Brandt (SPD) en minister van Buitenlandse Zaken Walter Scheel vorm aan de *neue Ostpolitik* door toenadering te zoeken tot het Oostblok.[2]

De sociale-liberale koers werd in 1971 bezegeld met een nieuw beginselprogramma – de *Freiburger Thesen* – dat tijdens een partijvergadering in Freiburg im Breisgau werd aangenomen en de partij bond aan het sociaal-liberalisme. Deze nieuwe koers was binnen de FDP aanleiding tot veel kritiek en enkele prominente leden, zoals voormalig partijleider Erich Mende en oud-minister van Financiën Heinz Starke verruilden de FDP voor de CDU. Electoraal legde de sociaal-liberale koers de partij geen windeieren, bij de verkiezingen van 1972 wonnen de liberalen 2,6 procentpunt. In 1977 werd echter weer afstand gedaan van de sociaal-liberale koers toen met de *Kieler Thesen* een nieuw

beginselprogramma werd aangenomen. Met de meer klassiek-liberale koers positioneerde de partij zich als alternatief voor de economische en sociale politiek van de SPD. Desalniettemin werd de sociaal-liberale coalitie met de SPD na de verkiezingen van 1980 – waarbij de liberalen 2,7 procentpunt wonnen – korte tijd gecontinueerd. De verschillen tussen SPD en FDP namen echter dusdanige vormen aan dat het tot een breuk kwam, toen de liberale minister van Economische Zaken Otto Graf Lambsdorff met een op klassiek-liberale leest geschoeid voorstel kwam ter bevordering van de economische groei en bestrijding van de werkloosheid. Het voorstel zou het *Scheide-Papier* voor de samenwerking met de SPD worden en de koerswijziging van de FDP ging de geschiedenis in als de *Bonner Wende*.

Opnieuw was er intern veel onvrede, de partij verloor niet alleen veel leden, maar ook diverse verkiezingen in de Landtagen. De liberale partijleider Hans-Dietrich Genscher voerde echter op het moment van de *Bonner Wende* al geheime gesprekken met CDU-leider Helmut Kohl en bereidde de weg voor een 16 jaar lange samenwerking met de christen-democraten. Genscher werd lange tijd pragmatisme verweten door deze koerswisseling, die alleen ingezet zou zijn om aan de macht te kunnen blijven. Later werd dit beeld enigszins bijgesteld ten gunste van Genscher (Heumann 2012, 69-71). Feit is wel dat de liberalen bij de verkiezingen in 1983 met een verlies van 3,8 procentpunt te maken kregen en alleen dankzij tactische stemmen van CDU'ers toch nog op zeven procent bleven steken.[3]

Zoekende in veranderde omstandigheden

Met de komst van *Die Grünen* in 1980 was de FDP niet langer de partij bij uitstek die ofwel CDU/CSU ofwel SPD aan een meerderheid kon helpen. Bovendien betekende de nieuwe partij een bedreiging voor de links-liberale flank en een serieuze tegenstander in de strijd om de strategisch stemmende zwevende kiezers. Dit werd pijnlijk duidelijk toen er tegen het einde van het tijdperk Kohl ook een einde kwam aan de succesvolle samenwerking met CDU/CSU. In de nadagen van de coalitie distantieerde de FDP zich in toenemende mate van de christen-democraten door zich in de regering als oppositiepartij te gedragen.

De FDP positioneerde zich bij de verkiezingsstrijd in 1998 niet alleen op gelijke afstand van CDU/CSU enerzijds en SPD anderzijds en sprak dus (nog) geen voorkeur uit voor een coalitiepartner, maar vertolkte bovendien een duidelijk klassiek-liberaal verhaal. Het programma *Wiesbadener Grundsätze – Für die liberale Bürgergesellschaft* uit 1997 was met name het werk van Guido Westerwelle, op dat moment de rechterhand van partijleider Wolfgang Gerhardt. Een belangrijk aspect van het programma was een negatieve inkomensbelasting (*Bürgergeld*), ontleend aan Milton Friedman. Bovendien pleitte de FDP voor een forse inkrimping van de verzorgingsstaat en een grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van burgers (Fenske 2019, 720-722; Doering 2006, 116).

De verkiezingen van 1998 betekenden groot succes voor SPD en *Die Grünen*, die samen konden regeren. De FDP bleef steken op 6,2 procent van de stemmen en kwam in de oppositie terecht. Het nieuwe klassiek-liberale partijprogramma ten spijt verloren de liberalen in het daaropvolgende jaar bij de verkiezingen in verschillende *Länder* zo fors, dat ze nergens boven de kiesdrempel kwamen. Het lukte de FDP niet van de oppositie te profiteren, zoals CDU/CSU aanvankelijk wel deed. Pas toen die partij last kreeg van financieringsschandalen keerde het tij voor de FDP. In 2000 behaalden de liberalen in Noordrijn-Westfalen maar liefst 9,8 procent van de stemmen.

De geleidelijke opmars werd de daaropvolgende jaren ook op landelijk niveau ingezet, al bleef de FDP tot 2009 in de oppositie. Juist in de laatste vier jaar van oppositie wist de FDP optimaal te profiteren van het feit dat CDU/CSU de sinds 2003 ingezette koers als vrije-marktpartij niet kon waarmaken in de *Grosse Koalition* met de SPD. In de oppositie kon de FDP haar klassiek-liberale verhaal wel ongemoeid overeind houden. Iets wat de partij ook deed, ondanks de internationale kredietcrisis die ook Duitsland niet bespaard bleef. Direct gevolg was het voorlopig beste resultaat ooit voor de liberalen toen zij in 2009 onder leiding van Guido Westerwelle bijna vijf procentpunt wisten te winnen en op 14,6 procent uitkwamen. Ondanks dit enorme succes lukte het de liberalen al bij de coalitiebesprekingen onvoldoende hun punten te verzilveren. Deels was dit gevolg van het feit dat de voorgaande regeringen al veel hervormingen hadden doorgevoerd, waardoor er weinig te scoren viel voor de liberalen. Een andere belangrijke oorzaak wordt ook gezocht in het feit dat Westerwelle voor het ministerie van Buitenlandse Zaken koos in plaats van bijvoorbeeld Financiën waar het veel eenvoudiger zou zijn geweest een liberaal profiel te tonen. Bovendien werd de verkiezingsbelofte van belastingverlaging niet waargemaakt (Niedermayer 2014, 204; Decker 2021).

Na een aantal verloren *Länder*-verkiezingen zwichtte Westerwelle voor de interne druk en gaf het voorzitterschap van de partij in 2011 over aan Philipp Rösler. Bij vlagen was Rösler niet alleen zelfs minder populair dan de teruggetreden Westerwelle, hij slaagde er ook niet in zijn belofte '*ab heute wird die FDP liefern*' na te komen. Een duidelijke koers bleef uit en bij de verkiezingen voor de Bondsdag in 2013 haalde de FDP na 64 jaar voor het eerst de kiesdrempel niet (Niedermayer 2014, 207-209). Daarbij speelde zeker ook de opkomst van Alternative für Deutschland (AfD) op de rechterflank een rol. AfD haalde weliswaar met 4,7 procent de kiesdrempel nog net niet in 2013, maar concurreerde wel met de FDP om kiezers.

Voorzichtig nieuw succes of toch niet?

Onder leiding van Christian Lindner wist de FDP in 2017 met 10,7 procent terug te keren in het parlement. Lindner slaagde erin het partijprogramma niet alleen een duidelijke liberale signatuur te geven, maar ook te verbreden en daarmee de inhoudelijke gaten te vullen die de regering van CDU/CSU en SPD liet vallen. Met name op het terrein van

economie en sociale politiek betrok de FDP weer meer klassiek-liberale stelling, versterkt door de wens van een strikter financieel beleid op Europees niveau. De liberalen lieten zich in 2015 bijvoorbeeld in de media negatief uit over een derde steunpakket aan Griekenland. Daarnaast werd onderwijs weer een belangrijk liberaal thema en werd een actueel thema als digitalisering toegevoegd aan de liberale agenda. Tot slot positioneerde de FDP zich ten aanzien van het asielvraagstuk nadrukkelijk als alternatief tussen CDU/CSU (de '*wir schaffen das*'-houding van Merkel) en AfD (Freckman 2018, 37).

De besprekingen met CDU/CSU en *Die Grünen* voor de vorming van een *Jamaika-Koalition* liepen in 2017 al snel op niets uit, met name omdat de FDP zich niet kon vinden in de asielpolitiek van beide andere partijen. Merkel zag zich genoodzaakt opnieuw met de SPD een *Grosse Koalition* te vormen, waardoor Lindner nog een periode vanuit de oppositie kon scoren. Het leidde in 2021 tot een lichte winst van 0,8 procentpunt. Het lag voor de hand dat de grote winnaars van de verkiezingen SPD en *Die Grünen* met een derde partij de mogelijkheden van coalitievorming zouden onderzoeken. Al snel kwam de FDP in beeld en werd de *Ampel-Koalition* gevormd.

Hoewel het er alles van weg heeft dat Lindner bij de onderhandelingen over de departementen niet dezelfde fout heeft gemaakt als Westerwelle – de keuze voor Financiën, Justitie, Digitalisering & Verkeer en Onderwijs passen bij uitstek in het liberale programma – lijken de liberalen toch zeer te lijden onder hun regeringsdeelname. Deelneming aan de coalitie wordt algemeen als oorzaak aangewezen voor de verkiezingsverliezen in de *Länder*, waarbij steeds wordt benadrukt dat de liberalen onvoldoende profiel kunnen tonen. Zo twitterde FDP-Finanzpolitiker und Bundestagsabgeordnete Frank Schäffler: "Die Ampel-Koalition hängt wie ein Mühlstein um unseren Hals. Wir verlieren zunehmend unseren marktwirtschaftliche Glaubwürdigkeit. Die FDP muss mutiger werden und den Rücken gerade machen."

De FDP lijkt niet van harte deel te nemen aan de huidige coalitie en gedraagt zich in toenemende mate als oppositiepartij binnen de regering. De interne roep om meer profiel is daar een voorbeeld van, terwijl het maar de vraag is hoe terecht deze roep is. De liberalen wisten afgelopen jaar wel degelijk op een aantal punten hun gelijk te halen, zoals de versoepelingen van de coronamaatregelen en geen invoering van de vaccinatieplicht, geen nieuwe belastingen voor de rijken, matiging van de *kalte Progression* (bevriezen van de grens waarover een hoger belastingtarief geldt) in de belastingen als gevolg van de inflatie en inachtneming van het schuldenplafond. Het succesvolle 9-euro-ticket waarmee Duitsers voor weinig met de trein konden reizen afgelopen zomer was een idee van de liberale minister voor Verkeer. Genoeg pluspunten voor de liberalen zo lijkt het (Pausch 2022).

Hoewel Lindner de slechte resultaten aan de coalitiedeelname blijft verbinden – "viele unserer Unterstützerinnen und Unterstützer

fremdeln mit dieser Koalition" – zoeken politicologen in Duitsland de oorzaak veeleer in de houding van de liberalen binnen de coalitie. "Weiterhin so tun, als ob man nur zu Gast ist in dieser Regierung, das, glaube ich, wird niemandem helfen", aldus politicoloog Andreas Busch (Süddeutsche Zeitung 2022). Juist door zich van het regeringsbeleid af te wenden en steeds te doen alsof het welhaast onmogelijk is om met twee linkse partijen te regeren, creëert de FDP een inconsistent beeld. In een coalitie is het niet alleen zaak het eigen profiel te tonen maar ook te erkennen dat soms compromissen gesloten moeten worden. De combinatie van onzekerheid voor velen (hoge inflatie, energiecrisis etc.) en ruzie in de coalitie wordt door kiezers niet beloond.

Uitdagingen voor de Duitse liberalen

De geschiedenis van de FDP laat zien dat de partij nooit een heel duidelijk profiel heeft gehad, maar altijd geprobeerd heeft de verschillende stromingen binnen het liberalisme te verenigen. Daarbij speelde doorgaans de mogelijkheid te regeren en de keuze voor een coalitiepartner een grotere rol dan het profiel zelf. Juist door de langdurige unieke positie van *Königsmacher* in het partijpolitieke spectrum kon de FDP zonder duidelijk profiel overleven. De FDP kreeg meer dan eens het verwijt meer van de macht te houden dan van principes (Bukow 2019, 162). Met de komst van andere partijen, zoals *Die Grünen* en de AfD, was de FDP niet langer de vanzelfsprekende coalitiegenoot voor CDU/CSU of SPD. De noodzaak van een duidelijk 'eigen gezicht' werd daarmee alleen maar groter.

Daar komt bij dat de Duitse liberalen nooit een stevige vaste achterban hebben gehad, maar het doorgaans van strategisch stemmende kiezers moesten hebben. Ook hier speelt het feit dat de unieke positie van de FDP als vanzelfsprekende coalitiepartner is verdwenen de partij parten. Bovendien is het de Duitse liberalen nooit gelukt een echte grote ledenpartij of een volkspartij te worden, waardoor er niet op een vast kiezerspotentieel teruggevallen kan worden.

Als relatief kleine partij heeft de FDP bovendien last van de kiesdrempel. Meer dan eens vallen de liberalen in de *Länder* buiten de boot en ook op het niveau van de Bondsdag blijft dit een reëel risico. Zeker gezien de komst van concurrerende partijen, een toenemend aantal zwevende kiezers en het Duitse kiesstelsel (met *erst-* en *zweitstimmen*) is de kans groot dat de FDP ook op landelijk niveau vaker onder de kiesdrempel duikt met alle gevolgen van dien.

De Nederlandse historicus Frits Boterman meent dat de relatieve zwakte van de FDP tevens te wijten is aan het feit dat veel van de liberale idealen ook door de andere partijen werden omarmd en de liberalen onvoldoende als geestelijk vader van dit gedachtengoed werden gezien. In Duitsland legde het echte klassiek-liberale verhaal van de vrije markt het bovendien af tegen de sociale marktekonomie van de christen-democraten als derde weg tussen kapitalisme en socialisme (Boterman 2006, 118).

Reeds bij de start van de *Ampel-Koalition* werd in de Duitse media vastgesteld dat de liberalen goed uit de onderhandelingen waren gekomen. Kijkend naar de daden van deze coalitie kan ook nog niet worden vastgesteld dat er sprake is van echt links beleid. Het is onduidelijk welke liberale signatuur Lindner meer voor het voetlicht wil brengen en of dat de neerwaartse trend van de liberalen kan doorbreken. Bovendien is het de vraag of dit het moment is om het profiel van de FDP te herijken. In feite heeft Lindner de liberale ideologie de afgelopen jaren met succes van nieuw elan voorzien, het vormde immers de basis voor het goede resultaat in 2017 en de terugkeer van de liberalen in de Bondsdag. Voor de FDP lijkt niet de regeringsdeelname het probleem, doch veeleer het gemis van een vaste achterban, de afhankelijkheid van strategische stemmen, de opkomst van meer concurrenten en het Duitse kiesstelsel.

drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- 'Forscher: Positionierung als Opposition schadet FDP', *Süddeutsche Zeitung*, 10 oktober 2022.

- Boterman, F., 'Two ways to freedom: liberalism in Germany and the Netherlands' in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.

- Bukow, S.U., 'It's (not only) the economy, stupid?: Past and future of the German Liberal Party', in: C. Close, E. van Haute red., *Liberal Parties in Europe*, Londen en New York, 2019, pp. 146-165.

- Decker, F., 'Etappen der Parteigeschichte der FDP', *Bundeszentralstelle für politische Bildung*, 2021, URL: https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/fdp/273478/etappen-der-parteigeschichte-der-fdp/.

- Doering, D., 'Which way to go? About the Freie Demokratische Partei' in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.

- Duitslandinstituut, 'Regeringen en partijen in de deelstaten', URL: https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/184/regeringen-en-partijen-in-de-deelstaten.

- Fenske, H., *Der deutsche Liberalismus. Ideenwelt und Politik von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Reinbek, 2019.

- Freckman, M., *Lindners FDP. Profil – Strategie – Perspectiven*, rapport van de Otto Brenner Stiftung, Frankfurt am Main, 2018, URL: https://www.otto-brenner-stiftung.de/fileadmin/user_data/stiftung/02_Wissenschaftsportal/03_Publikationen/AP29_FDP_Freckmann.pdf.

- Heumann, H.D., *Hans-Dietrich Genscher. Die Biographie*, Paderborn, 2012.

- Kirchner, E.J., Broughton, D., 'The FDP in the Federal Rebublic of Germany: The Requirements of survival and success', in: E.J. Kirchner red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 62-92.

• Niedermayer, O., 'Der Niedergang der FDP', *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*, 2014, nr. 1, pp. 201-213.

• Pausch, R., 'Zu gut erkannt. Die Schärfung ihres Profiles ist nicht die Lösung der FDP-Probleme, sondern die Ursache', *Die Zeit*, 12 oktober 2022.

1. Ludwig Erhard was weliswaar christen-democraat, maar wordt desalniettemin ook verbonden aan het zogenaamde Ordo-liberalismus. Deze stroming ontstond in de jaren 30 van de vorige eeuw in Duitsland als reactie op het liberale principe van *laisser-faire* en zag meer noodzaak tot overheidsingrijpen en correctie op de markt.

2. De beroemde knieval van Willy Brandt bij het monument voor slachtoffers van de opstand in het getto van Warschau ging de wereld over als symbool voor de neue *Ostpolitik* van de Bondsrepubliek.

3. Bij de landelijk verkiezingen in Duitsland brengen kiezers twee stemmen uit, de eerste stem op een kandidaat uit hun eigen district en de tweede stem op een partij. Dit biedt kiezers bij uitstek de mogelijkheid tot strategisch stemmen, bijvoorbeeld omdat ze een voorkeur hebben voor een coalitie. Bij de verkiezingen van 1983 had de FDP met name een fors aantal *zweitstimmen*, terwijl het aantal *erststimmen* nog nooit zo laag was geweest.